

סוד האוטיזם בהליך הפלילי

התופעה, המאפיינים, ההשלכות והצעות לייעול

חיה גרשוני

את התאריך 15.4.2013 לא אוכל לשכוח. באותו יום נעלמה בתי בת ה-18, נערה אוטיסטית בתפקוד גבוה, רק למחרת בשעת בוקר מוקדמת אותרה על ידי המשטרה כמעצר באחת התחנות בשל חשד לניסיון פגיעה ברכב משטרה. זאת לא הייתה הפעם הראשונה שנעצרה. שבועות אחדים קודם לכן עוכבה לחקירה מפני שסירבה להזדהות בפני שוטר כשהתהלכה ברחוב עטויה רדיד המכסה את פניה. היא השיבה לשאלות ברהיטות והטיחה עלבונות בצוות החקירה. בתי אינה סוטה מכללים ומחוקים, בקפדנות המאפיינת בעלי אוטיזם, אולם פיתחה התנגדות כפייתית נגד סמלי אכיפת החוק. היא אינה מוכנה להזדהות בפני שוטר, מבקשת לפגוע בסמלי המשטרה ונוקטת ביטויים קשים כשהמשטרה עולה בשיחה. כל הסברה וחינוך לא צולחים בהקשר זה ואין לנו אלא להמתין לחלוף התופעה ולקוות שלא תיקלע לכפייתיות אחרת. צוות החקירה גילה הבנה ואמפתיה לאחר שהוסברה להם הבעיה. היא שוחררה לאלתר, מילות החוקר היו: "טוב שהסברתם לי, בכלל לא הכרתי את הביטויים של ההפרעה. אני בטוח שאם אחקור שוב אדם אוטיסט אבין אותו יותר, באמת חבל שלא מעבירים לנו השתלמויות בנושא."

1. הפרעת האוטיזם ותופעת העבריינות בקרב הסובלים ממנה

הפרעות אוטיסטיות (ASD - Autism Spectrum Disorder) הן הפרעות התפתחות רחבות היקף.¹ מאפייניהן המרכזיים הם הפרעה בולטת במיומנויות

חברתיות ובמיומנויות תקשורתיות וכן התנהגות סטריאוטיפית המלווה בפעילויות או בתחומי עניין כפייתיים.² בשנים האחרונות קיימת עלייה חדה באבחון האוטיזם, הן בשל מודעות גבוהה יותר והן בשל סיבות אחרות שאינן תמיד מוסברות.³ השכיחות המתועדת היום של הפרעות בספקטרום האוטיסטי היא מקרה אחד ל-70 בנים ומקרה אחד ל-315 בנות. בכל הספקטרום ידוע היום על שכיחות יתר של בנים לעומת בנות, וכן שקיימת תורשה גנטית.⁴ בעלי אוטיזם בתפקוד גבוה מכונים לעתים בעלי תסמונת אספרגר (Asperger's Syndrome), שהיא חלק מן הספקטרום האוטיסטי. התסמונת מתאפיינת בליקויים משמעותיים באינטראקציה החברתית ובהתנהגויות מוזרות, על רקע חוסר הבנה של מוסכמות חברתיות ורגשות האחר.⁵ המודעות להפרעה קיימת באופן טבעי בקרב צוותי אבחון וטיפול, אנשי חינוך ובקהילה, אולם עדיין יש עמימות בנוגע אליה בשטח המשפטי ובקרב גורמי אכיפת החוק. אותם ילדים המאובחנים בעשור האחרון הם הבוגרים של העשור הבא, ומכאן פוטנציאל העלייה בהשתתפותם היחסית בהתרחשויות פליליות.

ככלל, הלוקים באוטיזם נוטים להיצמד לחוקים ולכללים, ומעטים מהם נעשים עבריינים במובן הרווח של המושג.⁶ בשל התקשותם בהבנה החברתית, ברוב הסיטואציות הפליליות שבהן היו מעורבים, הם דווקא הקורבנות.⁷ אין אחדות בתוצאות מחקרים על אחוז העבריינים בעלי אוטיזם היות שהפרעה זאת לא תמיד ניכרת לעין, וסביר להניח כי בעלי אוטיזם נשפטו לא אחת ככל האדם. כמו כן לעתים נעשתה האבחנה רק בדיעבד, לאחר ביצוע המעשה הפלילי ותוך ניסיון להגן על הנאשם,⁸ מה שעלול להוביל לאבחנת יתר שגויה. בשונה מלקויות פיזיות, חושיות וגם שכליות, מדובר בלקות שהיא לכאורה "בלתי-נראית", ומה שנראה בה לעין (הימנעות מיצירת קשר עין, דיבור אטי או מהיר, התהלכות גמלונית וכדומה), מתויג בדרך כלל כמוזרות בלתי-מוכנת ותו לא. ייצוג אנשים אלו מאופיין גם בהתנגדותם של בעלי הדין להתייחס למאפייני הלקות כחריגות המעניקה זכויות והקלות, והם מתכחשים תכופות לעצם העובדה שהם בעלי חריגות.⁹ בשנים האחרונות, לאחר כמה פשעים חמורים בארצות הברית אשר ביצעו בעלי אוטיזם, טען גזיודין, פסיכיאטר מאוניברסיטת מישיגן, כי אותם עבריינים סובלים מתחלואה נלווית, כמו סכיזופרניה, הפרעה דו-קוטבית וכדומה, ואחוז בעלי האוטיזם הטהור בקרב עבריינים אינו גבוה מחלקם היחסי באוכלוסייה (Ghaziuddin 2013).¹⁰ עם זאת, למרות שלא נמצא קשר בין אוטיזם להתנהגות עבריינית אלימה, כאשר אדם

- בעל ASD ביצע עבירה – נקודת המוצא היא לשלול בשלב ראשון תופעה פסיכיאטרית נלווית, שיש בה כדי להסביר את ההתנהגות העבריינית.¹¹
- כדי לזהות את מאפייני האוטיזם שבאים לידי ביטוי בהליך פלילי, יוצגו להלן הקריטריונים לאבחנת אוטיזם בתפקוד גבוה. לצורך מאמר זה מפורטים הקריטריונים של תסמונת אספרגר מתוך DSM IV.¹²
1. ליקויים איכותניים במגעים חברתיים, הבאים לידי ביטוי בשניים לפחות מהתיאורים הבאים:
    1. ליקויים ניכרים בשימוש בהתנהגויות מורכבות ולא מילוליות, כגון קשר עין, הבעות פנים, תנוחות גוף, מחוות שנועדו לווסת מגעים חברתיים (אינטראקציות).
    2. כישלון בפיתוח יחסי עמיתים תואמי רמת התפתחות מצופה.
    3. היעדר יכולת ספונטנית לחלוק עם אחרים הנאה, תחומי עניין הישגים. (למשל על ידי אי-הצגת תחומי ההתעניינות בפני אנשים אחרים).
    4. היעדר בטויי הדדיות חברתית או רגשית.
  2. תכניות של דרכי התנהגות, פעולות ותחומי עניין, המאופיינות בחזרות ובסטריאוטיפים נוקשים, הבאים לידי ביטוי לפחות בסעיף אחד מתוך הרשימה הזאת:
    1. עיסוק יתר בתכנית סטריאוטיפית אחת או יותר בתחומי עניין ספציפי החורג מהנורמה בעוצמת העיסוק בו או בהתמקדות סביבו.
    2. היצמדות בלתי-גמישה באופן בולט לרוטינות או לטקסים (ריטואלים) ייחודיים.
    3. תנועות גופניות חזרתיות וסטריאוטיפיות (לדוגמה נפנוף ידיים או אצבעות, או תנועות מורכבות של כל הגוף).
    4. עיסוק יתר מתמיד בעצמים ובחלקיהם.
  3. ההפרעה גורמת ליקויים קליניים בולטים בתחומי תפקוד חברתיים, תעסוקתיים ועוד.
    4. אין איחור קליני משמעותי בשפה (יש שימוש במילים בודדות בגיל שנתיים, מילות קישור בגיל שלוש).
    5. אין איחור קליני משמעותי בהתפתחות הקוגניציה או בהתפתחות תואמת גיל במיומנויות סיוע עצמי, התנהגות מסתגלת (למעט מגעים חברתיים) וסקרנות סביבתית בילדות.
    6. התסמינים אינם חופפים הפרעה אחרת בתחום ה-PDD או סכיזופרניה.

מעיון בקריטריונים אלו אפשר לדלות לא מעט מאפיינים היכולים להשפיע על שלבי ההליך הפלילי שבו מעורב אדם הסובל מאוטיזם, בכמה מישורים – בסוג העבירות המאפיינות, בניתוח רכיבי העבירה, בהתמודדות עם חקירה, בדיוני הוכחות, בהכרעת הדין ובקביעת העונש.

2. השפעת מאפייני האוטיזם על ביצוע עבירה

קבוצת הקריטריונים השנייה מתוך רשימת הקריטריונים להגדרת תופעת האוטיזם, מתייחסת להתנהגות רוטינית וטקסית. הסטריאוטיפים ההתנהגותיים וההיצמדות לתחומי עניין, מובילים להתנהגות חסרת גבולות בכל הקשור לתחומי עניין אלו. התנהגויות מסוג זה יכולות לסבך אדם הסובל מאוטיזם בעבירות של הטרדה, השגת גבול, הפרעה לסדר הציבורי, הצתות ועבירות נוספות בעלות אופי סדרתי.¹³ מחקרם של סיפונמאה ואחרים (Siponmaa at al, 2001) מצא כי בקרב נאשמים בעלי אוטיזם, על פי רוב העבירות הן פועל יוצא של עיסוק רוטיני בתחום עניין אחיד.¹⁴ חוסר הבנה של סיטואציות חברתיות עשוי לגרום לאדם האוטיסט להיגרר על ידי סביבתו לביצוע מעשים פליליים הנובעים מאמון יתר בשולחיו. דוגמה מרתקת לכך היא ערכאת הערעור שבה נשפט מחדש ויליאם "בילי" גנסן קוטרל (Cottrell להלן: "קוטרל") בארצות הברית בשנת 2009. קוטרל משמש פרופסור בעל כשרון נדיר בתחום הביולוגיה, הוא סובל מאוטיזם-אספרגר והוסת לבצע הצתות ב-130 כלי רכב. במשפט הראשון לא הובאה בחשבון לקותו והוא נמצא אשם. בערעור קבע בית המשפט כי למרות כישוריו הגבוהים, ההפרעה היא שגרמה לו לבצע את העבירות וקיים קשר סיבתי בין ההפרעה לבין העבירה. על כן זיכה אותו מרוב האישומים. ברוס הירש, פסיכולוג קליני, הסביר במסגרת פסק הדין כי לא היה באפשרותו של קוטרל להבין את התנהגותם הערמומית של המסיתים:

אנשים בעלי תסמונת אספרגר עשויים לגלות נאיביות חברתית, הם כל כך מחויבים לאמת עד שרעיון של שקר אפילו לא עולה בדעתם. מבחינת החשיבה החברתית הם מאוד קונקרטיים, מאוד שחור ולבן, ואינם מקבלים את העובדה שאנשים מסוגלים לומר שקרים.¹⁵

פסק הדין יצר תקדים משפטי אשר לפיו יש להבהיר למושבעים, טרם קבלת ההכרעה, את המאפיינים הייחודיים של התופעה והשפעתם האפשרית על התנהגות הנאשם, כדי להגיע למשפט צודק.¹⁶

3. אחריות פלילית בעת ביצוע העבירה

בדין העברי מופיע פטור מיוחד מעונש. הדין העברי רואה בשוטה מעין אנוס הפועל שלא מרצונו, כמו שכתב בעל ה"פרי מגדים": "והחרש שוטה וקטן) בני מצוות, אלא דלאו בני דעה ניהו. וגם כשעוברים על לאו אי להן עונש בעולם הזה ובעולם הבא, דאונס רחמנא פטריה."¹⁷ הגדרת השוטה בהלכה מבחינה בין "שוטה", שהוא בעל מוגבלות נפשית, לבין "פתי", שהוא בעל מוגבלות שכלית. הבחנה זאת נדרשת בין היתר לצורכי עדות, מתן גט ופטור מעונש. האוטיזם בהגדרתו הנוכחית נמצא כמסתבר בהגדרת השוטה, אשר פטור מן המצוות.¹⁸

פטור מאחריות פלילית מופיע בסעיף 34 לחוק העונשין (להלן: "החוק")¹⁹ במקרה של אי-שפיות:

34. לא יישא אדם באחריות פלילית למעשה שעשה אם, בשעת המעשה, בשל מחלה שפגעה ברוחו או בשל ליקוי בכוחו השכלי, היה חסר יכולת של ממש –
- (1) להבין את אשר הוא עושה או את הפסול שבמעשהו; או
  - (2) להימנע מעשיית המעשה.

סייג אי-השפיות הפוטר מאחריות פלילית, עלול להותיר את הפוגע פטור בלא כלום, עובדה שיש בה כדי לפגוע בשלום הציבור ובאמונו במערכת האכיפה. עם זאת היות שלצורך הרשעה בעבירה נדרש יסוד המחשבה הפלילית – הרי אי-אפשר להעמיד לדין אנשים שאין בהם די דעת להבין את הפסול במעשיהם: "העילה לפטור מאחריות פלילית איננה אפוא היותו של מבצע המעשה חולה במחלת נפש, אלא אי יכולתו של החולה לגבש בעטייה של מחלה מחשבה פלילית, ובאין מחשבה פלילית לא מתבצעת עבירה."²⁰

לעניין זה יפים דברי כבוד השופט עמית:

במישור הערכי, קשה להשתחרר מהתחושה הטבעית של התנגדות והתקוממות על כך שנאשם יצא פטור בלא כלום, למרות המעשה שעשה. לצד תחושה זו, יש חשש שהרחבת גבולותיה של טענת אי השפיות, תפגע ביעילותו של החוק הפלילי במלחמה נגד הפשע, ותתפרש כמתן היתר לתימהוניים ולבעלי מוזרויות למיניהן ולסוגיהן, להתחמק מאחריות פלילית. הציבור הרחב, שאינו אמון על דקויות רפואיות-משפטיות, מתקשה להבין או לקבל את סייג אי השפיות, מה שעלול לגרום לפגיעה באמון הציבור במערכת אכיפת החוק. לא ייפלא כי סערות ציבוריות פרצו בעקבות מקרים בהם פטר בית המשפט נאשמים מחמת אי שפיות.²¹

בפס"ד ברוכים, קבע בית המשפט מבחנים להחלת "סייג אי-השפיות". נקבע כי כדי ליהנות מהגנה זו "על הנאשם להיות, מחמת מחלת הנפש, 'חסר יכולת של ממש' להבין את מעשיו או את הפסול שבהם, או להימנע מעשייתם."²² הפסיקה הרחיבה לעתים את המקרים החוסים בהגנת חוסר יכולת של ממש להבין את הפסול במעשה, ובמקרים שונים נקבע כי "חוסר יכולת של ממש, אין פירושו, בהקשר זה, שלילה מוחלטת של היכולת ודי בגריעה ממשית/מהותית ממנה."²³ שוורץ ווטס (Schwartz-Watts, 2005) טענו כי אדם בעל אוטיזם מסוגל להבין את מעשיו שלו ואת השלכותיהם, אולם בשל חוסר יכולתו להבין את האחר, כעולה בקבוצת הקריטריונים הראשונה של ההפרעה, אינו מבין את האחריות המוסרית המוטלת עליו למניעת פגיעה בזולת.²⁴ הגנת אי-השפיות קמה בעיקר במקרים שבהם הנאשם האוטיסט סבל מקשת הפרעות נפשיות נלוות.²⁵ מסתבר כי ההגנה תחול לעתים רחוקות בלבד על נאשמים בעלי אוטיזם טהור היות שקיימת אצלם הבנה של השלכות המעשה,²⁶ אולם בבחינת רכיבי העבירה נראה כי יסוד המחשבה הפלילית נמצא בדרג נמוך מזה של הנאשם הסביר.

4. השפעת מאפייני האוטיזם בשלב החקירה ובדיוני הוכחות

הליקוי באינטראקציות שאינן מילוליות אצל בעלי אוטיזם בתפקוד גבוה (כאמור שפת גוף שאינה הולמת את התוכן, הימנעות מקשר עין) יכול להשפיע במידה רבה על שיקול הדעת של חוקרים ושל שופטים שאינם

מכירים מאפיינים אלו, ולגרום להם לפקפק באמינותו של הדובר ולהאשימו אשמות שווא. שפתם הגבוהה, אשר לעתים יש בה חזרה על משפטים ששמעו או קראו, יוצרת אשליה של הבנה שלא תמיד קיימת אצלם.

בחוות הדעת של הפסיכיאטרים עולה ההתרשמות מהיכולת השפתית התקינה, עד כי חלקן לא ראו סיבה שלא להעמידו לדין. יצוין כי רבים מבעלי תסמונת אספרגר מדברים בשפה גבוהה ועשירה במיוחד מה שמקשה עוד יותר לסווג את ההפרעה בפרט לגורמי האכיפה שאינם שולטים לעומק במאפייניה.²⁷

סיפונמאה ואחרים (Siponmaa at al, 2001)²⁸ מצאו כי נאשמים בעלי אוטיזם ממעטים להכחיש או להסתיר את מעשיהם, לעומת כל נאשם סביר אחר, וסגנון השיח ושפת הגוף המשדרים חוסר עקביות, התחמקות, ולפעמים גסות רוח שעשויים להשאיר רושם שהם מסתירים דבר-מה נוסף. טיילור ואחרים (Kimberly Taylor at al, 2009) דנו במאפיינים העולים בשעת החקירה, ולמעשה בכל דיאלוג בהליך המשפטי, אם בחקירה במשטרה או בפני שופט, אם במתן עדות ואם בשיחה עם עורך הדין. התנהגותו של האדם הסובל מאוטיזם נתפסת נורמטיבית מבחינה אקדמית, כשיכולותיו מסוות למעשה את החוסרים ומחפות עליהם. שיטות החקירה המקובלות, כמו שיטת "החוקר הידידותי", מביכות במיוחד כשמדובר באדם בעל אוטיזם, אשר כל חייו מנסה ללא הצלחה למצוא לעצמו ידידים. נחקר כזה ינסה להשיב לכל שאלה בתשובה שתשביע את רצון "ידידו החדש". בגלל הקושי שלו בהבנת סיטואציות חברתיות, הוא עלול להיות בוטה, לדוגמה להתייחס בחוסר טקט לעורך משקל או קרחת של שופט או חוקר ולהיאשם בפגיעה באיש ציבור, בזילות בית המשפט וכדומה.²⁹

רויאל (2006) מציג מאפיין נוסף אשר יש בו כדי להשפיע מאוד על פסק דין של נאשם בעל אוטיזם. רויאל מתייחס לשונות התקשורתית הפוגעת ביכולתו של הנאשם להתנצל על מעשיו באותנטיות, להתחנן לרחמים בפני שופטו ולשחק את המשחק המצופה ממנו בדוכן הנאשמים בבית המשפט.³⁰

5. התחשבות בהפרעת האוטיזם בקביעת מתחם הענישה

פטור מאחריות פלילית בשל אי-שפיות מטיל על הנאשם חובת הוכחה כבדה, הן של קיום מחלת הנפש, הן של השפעתה על ביצוע העבירה בלי שיוכל להימנע ממנה. אנשים בעלי אוטיזם לא תמיד יכולים ליהנות מהגנה זאת היות שגם אם ביצעו עבירה כפועל יוצא מההפרעה – ייתכן שבית המשפט יקבע כי היה באפשרותם להבין את הפסול במעשיהם ולהימנע מכך. כמו כן סביר להניח כי לאור יכולותיהם האינטלקטואליות ייקבע כי הנאשם "מבין את תוכן כתב-האישום, את תפקידם של שופט, סגור ותובע, מסוגל לסייע ולהסתייע בסגורו, אי לכך הנו כשיר לעמוד לדין".³¹

עם זאת יש מקום להתחשב בהפרעת האוטיזם בשלב קביעת גזר הדין. בשנת תשע"ב-2012, נוסף תיקון 113 לחוק, (להלן: "התיקון") אשר במסגרתו נקבעה הדרישה לקביעת מתחם ענישה לכל עבירה במסגרת גזר הדין. העיקרון המנחה, כלשון החוק, הוא:

קיומו של יחס הולם בין חומרת מעשה העבירה בנסיבותיו ומידת אשמתו של הנאשם ובין סוג ומידת העונש המוטל עליו.³²

שיקולים רבים ניצבים בפני בית המשפט בקביעת המתחם ובקביעת העונש שיינתן בהתאם לו. בין השאר על בית המשפט לתת את הדעת לשיקולי שיקום, הגנה על שלום הציבור, הרתעה אישית ועוד. בתיקון נוסף סעיף 40ט, אשר מפרט נסיבות שונות לקביעת העונש, כאשר סימנים (5)–(7), ו-(9) מתייחסים לסיבות שהביאו את הנאשם לבצע את העבירה, ליכולתו להבין את מעשהו, את הפסול בו ואת משמעותו, ולמידת השליטה עצמית שלו שאמורה להתבטא בהימנעות מהמעשה. כמו כן על בית המשפט לתת את הדעת לקרבה לסייג לאחריות פלילית. במקרה של נאשם הלוקה בהפרעה שהיא על רצף האוטיזם, לרבות תסמונת אספרגר, קיימת משמעות עצומה לשיקולים אלו שעל בית המשפט לשקול כמצוות המחוקק, וממילא לעונש שיוטל עליו במסגרת גזר הדין. כלומר אם נקבע כי בעת ביצוע המעשה הבין את הפסול במעשהו והיה יכול להימנע ממנו – הרי ההפרעה שממנה הוא סובל תשמש נסיבה להקלה בעונשו. בית המשפט פועל בשני שלבים: שלב הכרעת הדין, שבו נבחן סייג אי-השפיות הקבוע בסעיף 34ח לחוק ושומה על הנאשם להוכיח כי הוא סובל ממחלת נפש שבשלה לא היה באפשרותו להימנע

מביצוע מעשהו, ולעומת שלב גזר הדין, שבו לא נדרש הנאשם להוכיח קיומה של מחלת נפש מוגדרת ובית המשפט יסתפק בהוכחת הפרעה נפשית. תיקון חקיקה זה נותן מענה למצב הביניים המאפיין תכופות אנשים בעלי אוטיזם – כאשר אינם בגדר לוקים במחלת נפש שבעטייה לא היה בידיהם להבין את הפסול במעשיהם, אלא רק זקוקים להתחשבות במצבם הנפשי בקביעת גזר הדין.

בשלב הכרעת הדין, עיקר החשיבות היא לצורך ההכרעה בשאלת תחולתו, בנסיבות העניין, של סייג אי-שפיות הדעת, הקבוע בסעיף 34 לחוק העונשין. אחת החלופות לתנאי סף לתחולתו של סייג זה, כקבוע ברישא לסעיף ה"ל, היא שהנאשם סבל מ"מחלה שפגעה ברוחו". לכן, בטרם יקבע בית המשפט כי עניינו של נאשם נכלל בגדרי "סייג אי-השפיות" (בחלופה האמורה), עליו להכריע תחילה בשאלה האם אכן סובל הנאשם ממחלת נפש.

שונים הם פני הדברים בשלב גזר הדין. בחיקוקים השונים העוסקים בהתחשבות במצבו הנפשי של נאשם לצורך גזירת עונשו (שכולם אינם חלים ישירות בענייננו) – לא מצאנו, כפי שהדבר קבוע בסעיף 34 ה"ל, דרישה ברורה לקיומה של "מחלה". כך מדבר סעיף 40ט(א)(6) לחוק העונשין רק על "יכולתו של הנאשם להבין את אשר הוא עושה, את הפסול שבמעשהו או את משמעות מעשהו", וסעיף 40ט(א)(9) לחוק זה דן ב"קרבה לסייג לאחריות פלילית כאמור בסימן ב' לפרק ה'" (לחוק העונשין). באופן דומה, סעיף 300א(א) לחוק העונשין עוסק במצב של "הפרעה נפשית חמורה".

מכאן, שכדי להביא בחשבון את מצבו הנפשי של נאשם לצורך הקלה מסוימת בעונשו, אין צורך ברור – כפי שזה קיים בטרם הכרעה בשאלת תחולתו של "סייג אי-השפיות" – לקבוע אם הנאשם חולה בהכרח במחלת נפש. בניסוח אחר של הדברים, לצורך גיבוש הנתונים בשלב גזר הדין, די בכך שייקבע כי הנאשם סובל מהפרעה נפשית משמעותית, וזאת מבלי לקבוע ממצא חד-משמעי באשר לקיומה של מחלת נפש של ממש.³³

בעבירות המתה קיימת אפשרות להפחית בעונש חובה בהתאם לסעיף 300א לחוק העונשין. עקרון האחריות המוגבלת מופיע גם במשפט האנגלי. בעקבות המלצות הוועדה המלכותית משנת 1953,³⁴ נקבע עקרון אחריות מופחתת, שמשמעו עונש מופחת בעבירת רצח שביצע אדם הלוקה בנפשו. בפועל נמצא פער בין פסקי דין שבהם אכן הופחת עונשם של נאשמים שרמתם הקוגניטיבית נמוכה וסובלים מפגור, לעומת בעלי הפרעה נפשית שכושרם האינטלקטואלי לא נפגע.³⁵ כתב על כך פרופסור יעקב בזק: "העמדת מבחן האחריות הפלילית לגבי חולי נפש על הכושר האינטלקטואלי בלבד היא משגה חמור מבחינה פסיכיאטרית."³⁶

אחד העקרונות בדין הפלילי הוא הגנה על החברה מפני העבריינין. יישום סייג אי-השפיות עלול לסכן עיקרון זה כי פטירתם של חולי הנפש מעונש תחשוף את הציבור לפגיעה חוזרת מצד בעלי אוטיזם שהעבירות שביצעו נובעות מהאובססיביות וההתנהגות החזרתית. החשש לרצידיביזם יותר בקרבם כבד. מנגד, כיוון שההיצמדות לתחומי עניין היא בעלת מאפיינים אובססיביים, סביר להניח שענישה במתכונת המקובלת לא תמיד תועיל, ועונש אשר יושג על תנאי מן הסתם יביא בסופו של יום להפעלתו, היינו עונש בפועל.³⁷ עונש המאסר המקובל, של הרחקה מן החברה, לרוב לא ישיג את המטרה וספק אם יובן להם די הצורך, שהרי התרחקות מחברה היא חלק ממרכיבי אישיותם. כמו שהעיד על עצמו אדם אוטיסט עת סיים לרצות את עונש המאסר:

הכלא היה קל בשבילי יותר מאשר בשביל הרבה אנשים כי אני מישהו שקיים בראש שלי, בזמן שאנשים רבים [בכלא] פעילים מאוד פיזית.³⁸

גם עונש של עבודות שירות לא יצלה בדרך כלל בשל הקושי שלהם בהשתלבות תעסוקתית. ת"פ 13-06-4749 הוא דוגמה לניסיון כושל לשלב נאשם בעל אוטיזם בביצוע עבודות שירות כחלופת מאסר. אותו בחור אומלל, אשר נפשו כלואה בגופו וכבר נדון לנידוי חברתי למשך כל חייו, נענש למעשה פעם נוספת בגלל אותה אומללות, ומפני שאינו מתאים לביצוע עבודות שירות, ייתכן אף שבסופו של דבר יוחמר עונשו. גם פרופסור קוטרל, שהורשע ונדון למאסר בפסק דין קוטרל לעיל,³⁹ הפך לקורבן להתעללות של

אסירים אחרים וסוהרים בשל קשיי ההסתגלות שלו. בגישה אחרת אפשר להיעזר בחיבתם של בעלי אוטיזם לחוקיות קבועה ולשמירת כללים ולהציב להם גבולות חד-משמעיים ומפורטים ככל האפשר. שירות מבחן שיווהד להם יוכל לפעול בהתאם לתוכניות העבודה המקובלות בעולם בכל הקשור לטיפול בבעלי אוטיזם וכך גם למנוע חזרה להתנהגות עבריינית. מקרה קדוש,⁴⁰ מייצג יישום ענישה המותאמת למאפייני האוטיזם. הנאשם הרצידיביסט לא נרתע ממאסר ולפיכך בחנה עבירו השופטת מסגרת עבודת שירות שיש בה אלמנט שיקומי, במקביל לטיפול פסיכיאטרי ומעקב שירות המבחן. ייתכן שההבנה הזאת לקשייו הייחודיים של הנאשם תאפשר לו להשתקם בהדרגה ולרצות את עונשו תוך השתלבות בתעסוקה הולמת, מה שאולי אף ישפר את איכות חייו ותפקודו החברתי.

מאמרם של טיילור ואחרים (2009) מציע תוכנית התערבות ממוקדת בכל אחד משלבי ההליך הפלילי, בכמה מישורים: שיטות תקשורת ברורות ועקביות, אימות עובדות, התאמות בכלי החקירה וגביית העדויות, הדרכת כלל אנשי המקצוע, חוקרים, שופטים ועורכי דין, במאפייני ההפרעה ובהשלכותיהם וקביעת ענישה שיש בה כדי להרתיע את הנאשם ולסייע בשיקומו.⁴¹

דיון

מאמר זה ביקש להסיר במעט את הלוט מהפרעת האוטיזם ומההתנהגות הפלילית הנובעת ממנה. נסקרו מאפייניהם של בעלי אוטיזם החשודים או הנאשמים בפלילים. מודעות לתופעה הייחודית תתרום ליחס הולם, והיא מחויבת המציאות דווקא בעת הזאת, לנוכח העלייה החדה באבחנת ההפרעה. ככל שתפקודו האינטלקטואלי והמילולי של הנאשם גבוה יותר, סביר שהחוקר ואחרי כן השופט יתרשמו ממנו באופן שגוי ובסופו של דבר בקביעת גזר הדין תוטל עליו אחריות גם כאשר הוא ראוי להגנת סייג אי-השפיות. שומה על בית המשפט לבחון את הנאשם בהתאם להפרעה שממנה הוא סובל ולקבוע לו עונש המתאים למאפייניו הייחודיים, וכדי לחתור ליעד זה של יחס מתאים יש לחשוף את גורמי האכיפה למאפייני ההפרעה ולהשפעתם על הנאשם בכל שלבי ההליך הפלילי. וכך כתב בית המשפט שלערעור במקרה בור (Burr), שבו נקבע כי הערכאה קמא שגתה בכך שלא הציגה למושבעים חוות דעת מומחים בהקשר לנאשם אשר סבל מתסמונת אספרגר ונקבע כי

ללא מומחיות בנושא אי-אפשר לבצע הליך הוגן, בית המשפט קבע כי ההליך האדברסרי היה צודק ומושלם יותר, באם המושבעים היו ערים לכך שנכותו הנפשית מנעה ממנו להציג את העולם כפי שאחרים מציגים, במונחים של אינטראקציות חברתיות מקובלות.⁴²

מן הראוי להוסיף עוד כי מאפייניה הייחודיים של ההפרעה צפים גם שבועלי התסמונת הם הקורבנות בהליך הפלילי. לדוגמה פח 1122/07 מדינת ישראל נ' סאמי בשארה (תל-אביב-יפו), 28.01.2009, שבו טען הנאשם לנסיבות מקלות בשל העובדה שהקורבן לא הביע התנגדות למעשים שנעשו בו משום שהשתדל לרצות את הזולת ובשל הקושי שלו בהבנת הסיטואציה, או שהתנגדותו לא הובנה במלואה בשל הקשיים הפרגמטיים שיש לבעלי תסמונת אספרגר בפרט בזמני לחץ. וכך גם במי 11-04-21308 מדינת ישראל נ' שלומי רובחה (ראשון לציון), 13.04.2011.

בשעה שבועלי תסמונת אספרגר נדרשים להעיד, הם עשויים להמשיך לנסות לרצות את הנאשם ולא תמיד מודעים לחומרת המעשה שנעשה בהם, מה שיכול לשבש את הליך השפיטה, כמו שקבע כבוד השופט הנדל בע"פ 4164/09 פלוני נ' מדינת ישראל 29.7.10.

עולה כי המתלונן משדר תמימות המחזקת את המסקנה כי הוא מהווה "טרף קל". בנוסף, בחוות דעתו לעניין ההקלה בעונש מתייחס חברי להודעתו הראשונה של המתלונן ולכך שהיו בדבריו "מעין מידת הרחמים כלפי המערער והיסוס כלפי הגשת תלונה". דומני כי לנוכח התסמונת ממנה סובל המתלונן, על פי החומר שהוגש, עשויה גישתו להוות ביטוי של הסימפטומים המאפיינים את התסמונת.

מאפייני האוטיזם עשויים לצופף גם כשהסובל מן ההפרעה הוא המתלונן. במקרה פלוני,⁴³ נער הסובל מאוטיזם הגיש תלונה נגד הוריו ובה הציג מסכת של אירועי אלימות כלפיו שנמשכה כל שנות ילדותו. הוא אסף נתונים בכפייתיות ובאובססיביות מהסוג המאפיין את הלוקים בהפרעה, כמתואר בפסק הדין: "את רשימותיו האינסופיות, בנוגע להתעללות בו, כתב בעפרון, מחק והוסיף פרטים; מחק ותיקן."⁴⁴ בפסק הדין תוארו המתלונן ועדותו על מאפייניהם הייחודיים כדלקמן:

בעל יכולת ורבליית יוצאת דופן. סגנון דיבורו יפה, והוא אוהב לדבר ולספר. בשום אופן איננו טיפש, והוא משהה תשובותיו, כדי לחשוב עליהן ולנסחן כראוי. הוא מעיד על עצמו שאיננו ספונטני; איננו משאיר מאומה ליד המקרה; מתכנן כל מהלך מראש; פרפקציוניסט מושבע, שאיננו נרגע עד שהוא מתקן, וחוזר ומתקן כל אמירה, כתיבה או מעשה שלו. גם את רשימותיו האינסופיות, בנוגע להתעללות בו, כתב בעיפרון, מחק והוסיף פרטים; מחק ותיקן. הוא נשמע סקרן מאוד; מתעניין בכל מידע חדש ובמה שמספרים לו: מדעי, פרקטי ואף רכילות. בייחוד הוא מתעניין בד' פלוני; והדיאלוג שהתנהל בינו לבין סגורו של פלוני, על נושאים שונים, שבתחום הספרות, המוסיקה, הקולנוע והחוויות האישיות – היה חם, מאופיין בכימיה מצוינת ומעניין. (אילולא נערך בעיצומו של דיון בכתב אישום שכזה.) עדותו של ד'... הייתה מרתקת ומחשמלת. היא התאפיינה בלשון עשירה, בהרבה דרמטיות ופאתוס. גם בהמשך, כשהשתחרר ד', והחל לחייך, לצחוק, ללעוג, לדבר בציניות (ילדותית-משהו), היו תיאוריו דרמטיים, מנופחים, מוגזמים ותיאטרליים.

ד', שהצהיר כי בא אל ביהמ"ש לברר את האמת, ומה באמת קרה, אך נהנה להיסחף על כנפי הדמיון – חי לבדו היום, מנותק ממשפחתו (מתוך בחירה). אך מכל מה ששמעתי, מצטיירת תמונה של ילד ונער שהיה – מאז ומתמיד – שונה, בלתי מקובל בחברה, מרוחק ומבודד.⁴⁵

כמה אופיינית ההתנהגות הזאת לבעלי אוטיזם. השפה הגבוהה והמוקפדת, העיסוק בנושאים שאינם קשורים לדיון, הבדידות הנצחית, והמשמעותי מכול – האובססיביות, באיסוף נתונים לצורך הגשת כתב אישום, תופעה שלעתיים מייצרת תלונות מופרזות. לפיכך, האם בית המשפט יכול להרשיע על עדות זאת? בפסק הדין זוכו הוריו של הנער, אבל לא מתוך הבנה שבביסוס התביעה עומדת התנהגות כפייתית, אלא דווקא מתוך קושי לנפות את העדויות המהימנות מתוך העדות בעלת המאפיינים האוטיסטיים. נקבע כי לא היה אפשר לבסס את ההרשעה במידה העולה על ספק סביר, שכן "עדותו מרובת פריטים בלתי חשובים, והתחמקויות מתשובות ישירות; נגועות בסתירות ונמסרת בפאתוס, בדרמטיות ועם הגזמות בולטות והתבטאויות חריגות."⁴⁶ אם התלונה היא פועל יוצא של מאפייני האוטיזם – מדובר בהחלטה הנכונה,

אולם הדרך שבה הגיע אליה בית המשפט מייצגת את העמימות בהבנת התופעה. בית המשפט גם לא בחן את האפשרות שמא התלונה עצמה היא חלק מהתנהגות אובסיבית, וגם שלל את עדותו של הנער האוטיסט בשל סגנון דיבורו החריג. ייתכן כי לפעמים תלונותיהם של קורבנות בעלי אוטיזם אינן נשמעות ואינן מתגבשות לכדי הרשעה בשל סגנון דיבורם בלבד.

זיהוי מאפייני התופעה הרלוונטיים והבהרתם לגורמי השפיטה והאכיפה מחויב המציאות גם כשבעלי אוטיזם הם המתלוננים, העדים או הקורבנות. רק הכשרה וקביעת נורמות התייחסות לאוכלוסייה הזאת יאפשרו למערכת המשפטית לפענח את המסתורין האופף אותה ולעשות דין צדק בהליכים פליליים שבהם מי מבעלי הדין סובל מהתסמונת.

המסתורין האופף את ההפרעה האוטיסטית (ASD) מצית את דמיונם של יוצרים רבים. בייחוד בשל הפרדוקס שלרוב מאפיין אוכלוסייה זאת, יכולות שפתיות ואינטלקטואליות גבוהות מצד אחד והתנהגות חברתית לקויה מצד אחר.⁴⁷ נסיקה בתפוצת התופעה בעשור האחרון מחייבת בחינה מעמיקה של ההשלכות העלולות להיות להפרעה האוטיסטית על הסובלים ממנה, בהיותם נתבעים בהליך פלילי. אין הכוונה שאנשים על רצף האוטיזם יהיו פטורים מעונש, המטרה לחשוף את הסיטואציות שבהן המאפיינים הייחודיים של ההפרעה יוצרים השפעה שיש לזהותה ולבודדה בעת הכרעה בעניינם. כאשר אין לעוסקים באכיפה ושפיטה רקע כלשהו על אודות ההפרעה, יכולים להיווצר עיוותים בהליך המשפטי. הן בשלב החקירה, הן בהגשת כתב אישום והן בטיעונים לעונש. אתגר מורכב ביותר הוא קביעת הענישה ההולמת לנאשמים הלוקים באוטיזם. אבקש לטעון כי דווקא בתקופה הנוכחית עולה צורך לפזר את ענני הסוד והעמימות בנושא ולהכשיר את גורמי האכיפה והשפיטה בנושא. זאת כדי לחתור לתכלית עשיית משפט צדק.

הערות

1. "Autism spectrum disorder fact sheet", *DSM5.org. American Psychiatric Publishing*. Retrieved October 13, 2103.
2. ד"ר דיצה צחור – אוטיזם – היבטים קליניים ומחקריים" כתב העת הישראלי לרפואת ילדים 13, 57, 2006.
- Willemsen-Swinkels & J.K Buitelaar, "The Autistic Spectrum: Subgroups World Health Organization, International Classification of Diseases" *S.H.N.* (10th revision) 1990, 5
3. ד"ר דיצה צחור "האם יש יותר אוטיסטים והאם אוטיזם הוא מחלה נירולוגית? אוטיזם – תסמונת בעלייה. היבטים קליניים ונירור-ביולוגיים", *The Medical* אתר הבית של הרופאים בישראל 30.6.2009.
- <http://www.themedical.co.il/ArticlesSearchList.aspx> ת.כ. 03/07/2014
4. "Autism and Developmental Disabilities Monitoring Network Surveillance Year 2006 Principal Investigators", *Prevalence of autism spectrum disorders-Autism and Developmental Disabilities Monitoring Network*. MMWR Surveillance Summary, 58, 2006, 1-20
- ראו גם: ד"ר מיכל רפפורט "תסמונת אספרגר" בתוך: שיקום 21, 11-13, 2008.
5. במאמר זה לא תבצע הבחנה בין תסמונת אספרגר לאוטיזם בתפקוד גבוה, היות שמאפייני הפרעה זהים, וההבחנה המבדלת מטושטשת ולפי חלק נכבד מן החוקרים, מתייחסת בעיקר להתפתחות השפה בגיל הרך. ההגדרה שבה ייעשה שימוש תהיה "אוטיזם" מלבד בסיטואציות בהן מצוטט מקור שהתייחס לתסמונת אספרגר.
6. Tsatsanis KD, "Outcome research in Asperger syndrome and autism". *Child Adolesc Psychiatr Clin N Am* 12 (1) 2003: 47-63
7. Newman SS, Ghaziuddin M, "Violent crime in Asperger syndrome: the role of psychiatric comorbidity". *J Autism Dev Disord* 38 (10) 2008
8. ראו לדוגמה מ"ח 4609/06 ערן רוט נ' מדינת ישראל, 29/04/2007 (להלן: "רוט" או: "מקרה רוט") במקרה זה הורשע רוט על סמך הודאתו בעבירות הטרדה טלפונית. רוט לא אובחן כסובל מאוטיזם בשלב זה ותוארה הפרעה כפייתית בלבד (OCD), לפיכך נגזר עליו מאסר על תנאי. זמן קצר אחרי כן, מצא המבקש את עצמו, שנית, בעיצומו של הליך פלילי בפני בית המשפט השלום בפתח תקווה (ת.פ. 06-2360). גם במסגרתו של הליך זה הואשם המבקש בהטרדות טלפוניות, והפעם התייחסו המעשים למעשים שביצע בשנת 2005. במסגרת הליך זה, הופנה להסתכלות נוספת, ונקבע כי הוא סובל מתסמונת אספרגר ולכן אינו כשיר לעמוד לדין, וההליך השני בוטל. עם זאת, לא התקבלה בקשתו לבטל עקב כך גם את ההליך הראשון שעמד כנגדו כיוון שנקבע כי למרות הפרעת האוטיזם שממנה סבל היה בידו להכיר בנפיקות מעשיו ולעמוד לדין בגינם (להלן). אבחון למפרע, בעקבות ההרשעה הפלילית החוזרת מופיע גם בתפ (אשד') 1952/08 תביעות לכיש-שלוחת אשדוד נ' קדוש אברהם 08/07/2009 (להלן: "קדוש" או "מקרה קדוש").

9. רוני רוטלר ורונון גיל, "על הספקטרום ומעבר לו: ייצוג אנשים אוטיסטים – שונות, יכולות, זכויות, ומה שביניהן", *מעשי משפט – כתב עת למשפט ולתיקון חברתי ג* 2010, 101-83.
10. Ghaziuddin. M. "Violent behavior in autism spectrum disorder: Is it a fact, or fiction?" *Current Psychiatry* Vol. 12, No. 10 October 2013, 23-32.
11. שם, עמ' 23.
12. Asperger's Syndrome 299.80, *American Psychiatric Association, Diagnostic and Statistica Manual of Mental Disorders*. 6 (1994)
- הערה: בשל הקושי הנפוץ להבחין בין סוגי האוטיזם השונים, ב-DSM5 שיצא בשנת 2012 הוצאו הגדרת תסמונת האספרגר וה- PDD NOS והן מוגדרות mild autism. 91% מהאנשים שאובחנו כמשתייכים לקשת האוטיסטית בהגדרתה במסגרת DSM4 משנת 1994 עונים לקריטריונים של הגדרת ASD החדשה כמו שמופיעה במסגרת DSM5 משנת 2012 (ראו DSM5 הערה 2 לעיל), אולם היות שההגדרה החדשה אינה מציגה את ההדגשים הייחודיים לבעלי התפקוד הגבוה ותסמונת אספרגר, מובאים במאמר זה הקריטריונים הקודמים.
13. לדוגמה, מקרה רוט (לעיל הערה 8) שבו הייתה חזרתיות בעבירת הטרדה טלפונית בה בשעה שמאסר על תנאי תלוי כנגד הנאשם. כך אירע גם במקרה קדוש (הערה 8 שם) אשר הואשם פעם אחר פעם בעבירות קטנות של גניבה אוכססיבית ממעבידו. הרשעה בגין הטרדה טורדנית מצויה גם בת.פ. (אי') 13-08-3815 מדינת ישראל נ' פלוני 20.1.14 (להלן: "מקרה פלוני") במקרה זה הנאשם איים והטריד באופן חזרתי את ראש עיריית אילת. שם נקבע כי הנאשם אינו כשיר לעמוד לדין היות שנוסף על הפרעת האוטיזם סבל ממגוון הפרעות נפשיות נוספות.
14. Siponmaa L, Kristiansson M, Jonson C, et al. "Juvenile and young adult mentally disordered offenders: the role of child neuropsychiatric disorders." *J Am Acad Psychiatry Law*. 2001; 29(4): 420-426.
15. *US v. Cottrell*, case no. 05-50307, September 8, 2009 (United States Court of Appeals for the Ninth Circuit)
16. Nathan McIntire, Staff Writer, "California Experts differ on Asperger's as a legal defense in criminal trials" *Pasadena Star-News*, November 21, 2009
17. פרמ"ג, או"ח, פתיחה הכוללת חלק ב'.
18. הרב יאיר לרנר "בעלי מוגבלות נפשית, שכלית ואוטיזם", *תחומין כ"ד* (תשס"ד), 160. ראו בהרחבה עוד בדברי כב' השופט רובינשטיין בעפ 7924/07 פלוני נ' מדינת ישראל (05.05.08).
19. חוק העונשין התשל"ז-1977 ס"ח תשל"ז מס' 864 מיום 4.8.1977 עמ' 226.
20. ע"פ 7761/95 אבו חמאד נ' מדינת ישראל, פ"ד נא(3) 245, 250.
21. ת"פ (מח' חי') 126/03 מדינת ישראל נ' סקורצ'רו (21.3.2004).
22. ע"פ 8220/02 ברוכים נ' מדינת ישראל, פ"ד נח(5).
23. תפ (נצ') 09-07-8706 מדינת ישראל נ' סאמר שתיי (06.09.11).

24. Schwartz-Watts DM (2005) "Asperger's disorder and murder". *Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law*, 33: 390–3.
25. לדוגמה, במקרה פלוני, הערה 14 לעיל. ראו הערה שם.
26. כפי שנכתב בחוות דעת רפואית בפסק דין רוט לעיל הערה 14 "גם אם קיימת סבירות מסוימת כי הנ"ל סובל מתסמונת אספרגר ברמת תפקוד גבוהה (HFSAD), מחלה זו אצל הנבדק אינה פוגעת בכושרו לעמוד לדין ובמסוגלותו לשאת באחריות למעשיו. כאמור, מחלה זו, ברמת תפקוד גבוהה, אינה שוללת את יכולתו להבין את נפקות מעשיו ואת הפסול שבהם."
27. ראו קדוש לעיל, הערה 14.
28. Siponmaa, 2001, הערה 15 לעיל.
29. Kimberly Taylor (retired), Dr. Gary Mesibov, and Dennis Debbaudt, "Asperger Syndrome in the Criminal Justice System", *Modified and Reformatted for an AS Population by Nomi Kaim* (2009) <http://www.rcpsych.ac.uk> (ת. כניסה 12.08.2014).
30. Royal College of Psychiatrists, "Psychiatric Services for Adolescents and Adults with Asperger Syndrome and Other Autistic-Spectrum Disorders", (Council Report CR136). Royal College of Psychiatrists, 2006 (<http://www.rcpsych.ac.uk/files/pdfversion/cr136new.pdf>)
31. מקרה רוט לעיל, הערה 14.
32. מתוך דברי הסבר להצעת החוק. התקבל בכנסת ביום ז' בטבת התשע"ב (2 בינואר 2012); הצעת החוק ודברי הסבר פורסמו בהצעות חוק הממשלה – 241, מיום ט"ז בסיוון התשס"ו (12 ביוני 2006), עמ' 446.
33. עפ 4312/11 פלוני נ' מדינת ישראל (10.6.13).
34. Royal Commission on Capital Punishment Report 1949–1953 (London 1953).
35. לדוגמה, מבחינים בין שני פסקי דין שניתנו באנגליה סמוך לאחר הכנסת עקרון העונש המופחת לחוק. בפס"ד 87 All E.R. 2 (1958) *R.v. Matheson* בית המשפט שלערעור הפחתת אחריות של בעל פיגור שכלי, לעומת פס"ד *R.v. Spriggs* 1 All E.R. 300 (1958) שבו לא זכה הנאשם להגנה זו בהיותו לקוי בנפשו.
36. בזק י', משפט ופסיכיאטריה, אחריותו המשפטית של הלקוי בנפשו (תשס"ו-2006), עמ' 156–157.
37. ראו מקרה רוט לעיל, הערה 14 במקרה זה הואשם רוט בהטרדה טלפונית והמשיך בכך גם כשעונש מאסר היה תלוי ועומד כנגדו.
38. BBC News, 4 August 2014 Monday.
39. Cottrell לעיל, הערה 16.
40. הערה 14 לעיל.
41. ראו מאמרם של טיילור ואח', הערה 30. לא מצאתי מאמר זה או דומה לו העוסקים בהמלצות לטיפול בעבריינים בעלי אוטיזם בתרגום לעברית, אולם דרכי טיפול בבעלי אוטיזם ותסמונת אספרגר בהתאם למאפייניהם הייחודיים מופיעות במאמרים ובספרי הדרכה שונים. בין השאר בספרו העדכני של מט וינטר בשיתוף עם קלייר לאורנס, תסמונת אספרגר: כל מה שעל המורה לדעת, 2013.

- .42 Jennifer R. Sentivan "Defendant Should Have Been Allowed To Present Evidence
Of His Asperger's Syndrome" *Decisions: State Courts*; Vol. 16, No. 22; p. 22
- .43 תפ (ת"א) 40076/00 מדינת ישראל נ' פלוני 2.7.02
- .44 ש.ם.
- .45 ש.ם.
- .46 ש.ם.
- .47 בין השאר, הסרט המפורסם "איש הגשם" (Rain Man, 1988), רב-המכר "המקרה
המוזר של הכלב בשעת לילה" (מארק האדון, 2004) ועוד רבים אחרים.